

Геннадій Корольов

Більшовицька концепція федералізму в контексті Української революції 1917–1921 рр.

У статті розглянуті особливості генезису більшовицької концепції федералізму під впливом модернізації та Української революції 1917–1921 рр. Визначено ситуативний характер ідеї федерації в сприйнятті більшовицьких лідерів, окремо висвітлено генеалогію більшовицького дискурсу.

В статье рассмотрены особенности генезиса большевистской концепции федерализма под воздействием модернизации и Украинской революции 1917–1921 гг. Определенно ситуативный характер идеи федерации в восприятии большевистских лидеров, отдельно отражена генеалогия большевистского дискурса.

In the article the features of genesis of bolshevist conception of federalism are considered under act of modernization and Ukrainian revolution 1917–1921. Certainly situation character of idea of federation in perception of bolshevist leaders, genealogy of bolshevist diskurs is separately reflected.

Написати статтю мене спонукало дослідження американського історика українського походження Романа Шпорлюка «Ленін, «Велика Росія» й Україна»¹. В цій праці автор ставить перед українськими та російськими істориками, що займаються проблемами ХІХ — початку ХХ ст., історією розвитку національних проєктів та генезисом модерних націй, питання, де і коли Володимир Ленін відкинув ідею «великоруської» нації і почав доводити, що великороси були окремою нацією, як і українці²?

Очевидно, що Ленін прагнув зруйнувати імперію в Росії, і натомість створити «державу-націю», а не національну державу. По суті аналогічний історичний шлях пройшли США від часу

Війни за незалежність, збудувавши державу, засновану на ідеях Просвітництва (Томас Джефферсон, Бенджамін Франклін) і моделі «держави-нації» (функціонуючи на доктрині народного суверенітету), як легітимної відповіді на абсолютизм та доктрину «божественного права».

Йосип Сталін навпаки використав розуміння Ленінінм інтернаціоналізму в бік централізації влади і держави, яка згодом виявилася у постанні тоталітарного режиму (і не тільки у спробі створити «радянський народ»). Фактично федералізм у сталінському поданні став формою майбутнього формування національної держави з СРСР зі своїм власним народом. І тут природно свою «допомогу» більшовикам надав Михайло Грушевський, який деконструюючи імперський наратив і створивши український національний наратив³ — посприяв, щоб соціальні гасла відіграли головну роль в розвитку малих/неісторичних націй Східної Європи, які так і не створили своїх «держав-націй». А вже у 1990-х рр. ці нації опинилися перед вибором — будувати «національні держави» в умовах глобалізації чи інтегруватися до більш успішного міждержавного союзу.

Метою статті є висвітлення генезису більшовицької концепції федералізму в контексті модернізаційних процесів та явищ національного визволення в період Української революції 1917–1921 рр. Нове розуміння сутності більшовицького політичного проекту та концепції інтернаціональної федерації, висвітлення спроб їх втілення й реінкарнація імперії в антиколоніальній парадигмі, генеалогія більшовицької концепції федералізму — завдання цієї статті.

Революційний і післяреволюційний період розкриває напрями розвитку українського визвольного руху з позицій антиколоніального дискурсу. Доведено, що останній виходить з абсолютизації сили і влади: акцент робиться на гнобленні, проявах терору, втраті культурних засад⁴. Німецький філософ Карл Маркс, осмислюючи реакційний переворот Луї Бонапарта у Франції в 1851 р., зазначав: «Люди самі творять свою історію, але вони її роблять не так, як їм надумається, при обставинах,

які не самі вони вибрали, а які безпосередньо є в наявності, були дані їм і перейшли від минулого. Традиції всіх мертвих поколінь тяжіють, як кошмар, над розумами живих. І якраз тоді, коли люди неначе лише тим і зайняті, що переробляють себе і що оточує й створюють щось ще небувале, якраз у такі епохи революційних криз вони боязливо удаються до заклинань, викликаючи до себе на допомогу духів минулого, запозичують у них імена, бойові гасла, костюми, щоб в цьому освяченому старовиною вбранні, на цій запозиченій мові розіграти нову сцену світової історії»⁵.

Цей погляд Маркса окреслює сутність європейської історії початку ХХ ст., сприяючи переорієнтації історичного дискурсу. Саме ідеологічна сила, витворена на ідеях основоположника комунізму, певною мірою змінила хід історії Заходу, перед цим змінивши історичну карту колишньої імперії Романових і визначивши перспективи нової цивілізації. Основною особливістю модернізації Росії було те, що починаючи з ХVІ ст. і завершуючи Жовтневою революцією, уся російська історія проходила на революційному фоні: найчастіше революційні зрушення відбувалися на глибині, але періодично випліскувалися на поверхню⁶. Більшовизм в історії був по суті реінкарнацією імперської влади, модерним самодержавством. Російський філософ Микола Бердяєв цілком слушно відзначав, що «більшовизм є третє явище російської великодержавності, російського імперіалізму, — першим явищем було московське царство, другим явищем петровська імперія»⁷.

Феномен більшовизму завжди перебував і перебуває в науковому фокусі істориків, політологів і соціологів. Він був явищем російської історії, в якому синтетично поєдналися модернізація й цивілізація, революція та реакція. Більшовизм — успішний суспільний проект, котрий розширив і змінив геополітичний погляд Росії, сприяв швидкому розвитку модернізаційних процесів, залишаючи наголос на особливій історичній ролі своєї батьківщини. Ленінізм був ідейно переробленим марксизмом, котрий адаптований до конкретних умов недостатньо індустрі-

ально розвиненої Росії з переважно сільським населенням, до умов імперської Росії⁸. Тому лєнінізм варто інтерпретувати як ідеологічну доктрину більшовизму. В основу лєнінської інтерпретації марксизму було покладено утилітарний підхід до вирішення питання самоорганізації суспільства, його інтеграції в державний організм⁹. Це сприяло піднесенню більшовизму до нового стрибка у формуванні гібридного ідеалу суспільства, де обцинний соціалізм підносився до рівня державного соціалізму, де перша особа в державі перебирала на себе функції патріархального батька, а локальне обцинне самоуправління підводилося до рівня демократії.

Природі більшовизму була притаманна глибока двозначність, котра яскраво відбилася в політичному шляху Володимира Лєніна. Визначний британський історик Арнольд Тойнбі, осмислюючи роль лідера більшовиків, писав: «Яку мету він (Лєнін — *авт.*) ставив перед собою: продовжити роботу Петра Великого чи знищити її наслідки? Перенісши столицю Росії з ексцентричної фортеці Петра в центр країни, Лєнін начебто оголосив себе послідовником протопопа Авакума та старовірів і слов'янофілів. У цій ролі він виступає як один з пророків «Святої Русі», втілюючи в собі протест російської душі проти західної цивілізації»¹⁰.

Ця думка пояснює феномен більшовизму крізь призму західних уявлень, сформованих шляхом винайдення Східної Європи¹¹, особливу увагу приділяючи ренесансу месіанської ідеї Росії, котра на протигагу релігійному смислу отримала нову форму в межах марксизму як витвору Заходу. Більшовизм ґрунтувався на негативних елементах марксистської ідеології, які зробили її конгеніальною російському революційному духові¹². Це дозволяє зрозуміти, чому в 1917 р. російський капіталізм західного зразка був переможений західною антикапіталістичною доктриною. Таке пояснення підтверджується й метаморфозою, яку пережила марксистська філософія в російській атмосфері. А. Тойнбі зазначив: «Марксизм перетворився на емоційну й інтелектуальну заміну православного христ-

янства, де Маркс виступає в ролі Мойсея, а Ленін — як Месія, а зібрання їхніх творів визнано за Святе Письмо цієї нової атеїстичної церкви — церкви агресивної і войовничої»¹³.

Погляд британського історика співзвучний з концепцією російського комунізму, яка викладена російським філософом Бердяєвим¹⁴. Утім для останнього поява більшовизму була викликана розпадом традиційної цивілізації й входженням Росії зі світу «містичної влади землі» до капіталізму. А. Тойнбі ж пояснював феномен більшовизму взаємовпливами між русько-православною й західною цивілізацією, своєрідним результатом модернізації в Росії, історична роль якої полягала в її залученні до орбіт капіталістичного розвитку. Але європейські ідеї були прилаштовані російськими ідеологами до постімперської дійсності шляхом переакцентації з есхатологічної до комуністичної ролі в світі: «...Правителі Росії з демонічною енергією трудяться, щоб забезпечити в Росії тріумф тієї самої цивілізації, яку ганьблять у всіх інших частинах світу. Немає сумніву, що вони мріють про створення нового суспільства, яке буде американським матеріально і російським духовно, — хоча це дуже дивна мрія для державних діячів, яким матеріалістичне витлумачення історії уявляється єдино правильним і непогіршним, як Святе Письмо!»¹⁵.

Аналіз сучасної української історіографії виявляє характерну рису — відсутність системних досліджень більшовизму в контексті Української революції 1917–1921 рр., це своєю чергою призвело до певної інструменталізації та націєцентричного підходу осмислення його сутності на основі антимарксистських інтерпретацій. Ці риси історіографічного процесу формують дуже спрощений погляд на генезис більшовизму.

Стратегія політичного курсу більшовиків була спрямована на здійснення соціальних трансформацій, що пояснює вибір мобілізаційних завдань режимом¹⁶. Очевидно, що відмінність політики більшовиків від програми українського революційного руху полягала в тому, що перші намагалися не просто індустріалізувати суспільство та підірвати інституційний базис

соціальних груп і класів, успадкованих від імперської Росії, а розпочали боротьбу проти соціокультурних основ традиційного українського суспільства, котре було селянським за своєю суттю¹⁷. Декларативність реформ у Центральній Раді, застосування реформаторської політики під час гетьманату Павла Скоропадського, відсутність реформ у Директорії УНР унеможливило нормальний розвиток суспільства, ставлячи його у залежність від зовнішніх чинників.

Більшовизм апробував нові організаційні форми в політичній сфері, які полягали в синтезі раціональних та харизматичних орієнтирів дії, а поєднання цих несумісних елементів надало партії більшовиків в умовах Української революції 1917–1921 рр. статус «безособової харизми», тобто такої, що була характеристикою саме структури, а не індивідуальних якостей лідера¹⁸. Більшовизм, таким чином, будучи спробою реалізувати марксистську теорію розвитку, став алгоритмом знаходження ефективної відповіді периферійного, традиційного, переважно селянського суспільства на умови національної залежності. Більшовизм вирізвився на тлі революційних процесів від інших російських й українських сил збалансованим поєднанням харизматичної та раціональної орієнтації на протизагугу другорядному статусу останньої в межах уявлень традиційної цивілізації.¹⁹

РКП (б) повторювала імперську доктрину держави як понадкласової сили, яка керує всім суспільством, усіма соціальними верствами без винятку²⁰. Вона мала бути абсолютним втіленням народної правди і, одночасно, науковою істиною в останній інстанції²¹. Російський учений О. Ахієзер, інтерпретуючи більшовизм як «партію нового типу», зазначав: «На відміну від партії в ліберальному сенсі, яка завойовує свій вплив у діалозі, партія нового типу, для того щоб стати правлячою, повинна бути монологічною, бути реальним втіленням вищої Правди, бути зберігачем цінностей землі»²².

Така сутність достатньо вдало інтегрувалася до революційної дійсності, стаючи транслятором раціональних і зрозумілих

гасел, котрі визначали «соціальну енергетику мас»²³. Український історик О. Реєнт моделює підхід до розгляду більшовизму як державницької ідеології, спрямованої на забезпечення відтворення суспільства, його інтеграцію, на боротьбу із соціальним розпадом, дезорієнтацію, а в кінцевому підсумку — з національною катастрофою з позиції «руської ідеї», що була зафіксована в культурному досвіді історії²⁴.

Час «збирання каміння» для більшовиків, тобто ознак, що залишилися від традиційного суспільства й минулого, вимагав від них реставрації імперії в нових формах з метою стримування полінаціонального організму. Більшовики не змогли відмовитися від виконання імперського проекту, що спочатку розглядався ними в світовому масштабі, а потім був локалізований до кордонів, які співпадали з кордонами Російської імперії. Легітимним шляхом «збирання земель» став проект утворення соціалістичної федерації. Фактично Росія продовжувала й поглиблювала імперську модель модернізації. Американський соціолог Еммануїл Валерстайн вказував, що «з трьох великих багатонаціональних імперій, що існували в Європі за часів Першої світової війни — Австро-Угорської, Оттоманської й Російської, — лише останній належало вижити, принаймні, до 1991 року... перший марксистсько-ленінський режим став російським імперським режимом, спадкоємцем царської імперії»²⁵. Більшовицька концепція національності засновувалась на лінійних та позитивістських уявленнях про природу нації в умовах капіталізму. Згодом цей підхід обумовив підхід до визначення національної приналежності на основі принципу народження і спадковості. Закономірно, що це наклало відбиток на розуміння націй, які походили від раніше існуючих етнічних, релігійних і мовних спільнот²⁶. Саме такий дискурс дозволяє стверджувати, що за деякими ідеологічними і політичними причинами Ленін і більшовики сприяли процесам націєтворення в неросійських народів і народностей²⁷.

Федералізм як відголос «довгого ХІХ ст.» рівнозначно впливав на ідеологічні доктрини й характер російського революцій-

ного руху. Закономірно, що більшовики в потрібній мірі сповідували концепцію федералізму. Це формувало різко негативну позицію провідників Української революції. Розгортання українсько-більшовицької війни на в кінці 1917 — початку 1918 рр. визначило ситуативну переорієнтацію Михайла Грушевського з російськофільських на прони́мецькі позиції, що своєю чергою дозволило йому заявити про неможливість українських політичних діячів залишатися на позиціях автономізму в рамках Російської республіки, при цьому він залишався переконаним федералістом. Голова Центральної Ради звинувачував більшовиків у деформації реальної сутності федералізму та його надмірній революційній політизації: «Не знаю, як витримає й переживе федералістична ідея сей тяжкий удар, який задають їй Леніні і Троцькі називаючи себе федералістами. Дуже трудно буде комусь, принаймні який час називати себе федералістом, коли федералістами Леніні і Троцькі вважають себе, а під сим «федералізмом» лежить в дійсности самий поганий, терористичний централізм»²⁸.

Першим фактом встановлення федеративного зв'язку УНР із РСФРР був відомий ультиматум Раднаркому Центральній Раді в грудні 1917 р., у якому однозначно формулюється вимога з боку Росії про федеративні стосунки, що на практиці стало певним способом «схилення до дії». У «Маніфесті до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради», написаному В. Леніним 3 (16) грудня 1917 р., більшовицький уряд оголошував про визнання ним УНР і її права «на повне відокремлення від Росії або вступу в договір з Російською республікою на федеративних і тому подібних взаєминах між ними»²⁹. Більшовики використали популярну федералістську ідею для політичної дезорієнтації новоутворених держав на теренах колишньої імперії. Федералізм став прикриттям реальних планів більшовиків щодо України, фактично він був новою формою централістської політики. В уявленні лідерів більшовицької партії він виступав формою відновлення російського впливу й вдалим шляхом реанімації імперського організму.

Фактично український федералізм став «заручником» російської революції. Його апогей, що виявився в проведенні З'їзду народів Росії у вересні 1917 р., а також артикуляція ідеї про Центральну Раду як центр федеративної перебудови колишньої імперії, зазнав фіаско. Сучасник революції Петро Стебницький, аналізуючи роль більшовиків у встановленні диктатури пролетаріату в Росії, писав, що його лідери будують федерацію рад робітничих, солдатських та селянських депутатів³⁰.

Федералізм більшовиків був формою нового етапу «збирання земель» після проголошення революцією права на самовизначення нації. При цьому федералістська ідея не вписувалася в межі класичного марксизму. Основоположники останнього були противниками федералістської форми держави. Це визнавав більшовицький лідер В. Ленін, вказуючи, що К. Маркс був «принциповим ворогом федералізму...»³¹. Саме він неодноразово висловлювався проти федерації й децентралізації, розглядаючи їх як нові форми феодального партикуляризму, як гальмо розвитку виробничих сил і робітничого руху. Маркс вважав, що для економічного прогресу суспільства й розгортання робочого руху більш прийнятними є крупні централізовані унітарні держави, організовані на основі широкого місцевого самоуправління.

Синтез марксових ідей у 1891 р. виклав Фрідріх Енгельс: «Здається, для пролетаріату придатна лише форма єдиної і неділимої республіки. Федеральна республіка є ще й тепер загалом, і в цілому необхідністю на гігантській території Сполучених Штатів, хоча на їхньому сході вона вже стає перешкодою. Вона була б кроком вперед в Англії, де на двох островах живе чотири нації... Вона давно вже зробилася перешкодою в маленькій Швейцарії»³².

Розвиток революційного процесу на теренах колишньої імперії Романових вимагав від більшовиків ситуативного відходу від базових політичних принципів марксизму. У найбільш чіткій формі лідер більшовиків В. Ленін виклав свій погляд на федерацію і федералізм в листі до керівника революційного руху на Кавказі Степана Шаумяна, написаному в 1913 р. Виступаючи

проти погляду С. Шаумяна, що право націй на самовизначення означає не лише право на відділення, але й право на федеративний зв'язок, більшовик писав, що право на самовизначення не означає права на федерацію, що остання є союзом держав, що вимагає загальної згоди. І далі Ленін зазначав: «Ми за демократичний централізм, безумовно. Ми проти федерації. Ми за якобінців проти жирондистів... Ми в принципі проти федерації — вона послаблює економічний зв'язок, вона непридатний тип для однієї держави»³³.

Зміст листа повністю суперечив майбутній політиці більшовиків під час та після революції. Більшовизм був ідеологією для влади, орієнтованою на збереження цієї ж влади. Федералізм у рецепції більшовиків був лише принципом чи моделлю співіснування народів, що не мав значення в силу вирішальної ролі боротьби класів у поступі людства. Такий ракурс на більшовицькій підставі федералістської ідеї дозволяє усвідомити величезні деформації федералізму, як концепції й суспільної практики, в радянській історії. Фактично Радянський Союз юридично й конституційно за зовнішньої форми був демократичною федерацією, а в реальності за аналізом внутрішнього стану — авторитарною централістською державою.

Федералізм був для більшовицької партії й В. Леніна лише теорією розбудови великих держав. Для них федерація ставала лише своєрідним містком до світової соціалістичної революції, моделлю нового суспільного порядку. Такі інтенції базувалися на конкретно-історичних орієнтаціях більшовизму. Комуністичні лідери будували нову дійсність й нову багатонаціональну спільноту, котра нібито об'єднана однією ціллю. Природно, що за такого підходу федерація мала бути витворена в умовах диктатури пролетаріату.

Остаточо федералізм, як форма державного устрою радянської Росії, був закріплений у січні 1918 р. III Всеросійським з'їздом рад у «Декларації прав трудящих і експлуатованого народу». З цього приводу В. Ленін пафосно зазначав, втілюючи в життя модель соціалістичної федерації: «...Я глибоко переконаний, що довкола революційної Росії все більше і більше

групуватимуться окремі різні федерації вільних націй. Абсолютно добровільно, без брехні і заліза, зростатиме ця федерація, і вона непохитна»³⁴. Радянська федерація розроблялася В. Леніним і більшовиками як шлях до повної єдності різних «націй трудящих». У березні 1918 р. лідер більшовицької партії відзначав: «...Федерація націй, як перехід до свідомої й тіснішої єдності трудящих, котрі навчилися добровільно підніматися вище за національну ворожнечу»³⁵.

У більшовицькій партійній програмі 1919 р. думка Леніна отримала реальні обриси. Зокрема вказувалося, що в «цілях подолання недовір'я з боку мас трудящих пригноблених країн до пролетаріату держав, що пригноблювали ці країни, партія висуває як одну з перехідних форм на шляху до повної єдності федеральне об'єднання держав, організованих за радянським типом».

Соціалістичну федерацію Ленін початково моделював на договірній основі між національними державами, котрі виникли в процесі революції. Однак історичні реалії виявилися іншими, призвівши до кардинальної переоцінки політичних завдань. Нові «держави-нації», які мали стати частинами майбутньої федерації, стали на заваді щодо її побудови. Парадокс у цій ситуації полягав у вмінні більшовизму продукувати потрібні ідеї, враховуючи конкретну перспективу. В кінцевому підсумку, перемога більшовизму в Росії призвела до формування соціалістичної федерації на теренах колишньої імперії. З часом соціалістичний союз республік, як модель співжиття націй, почав сповідувати ідейні настанови імперської історії. Принцип «коловороту», який на російському просторі окреслював М. Драгоманов, виявився в циклічному повторі російських ідеологічних постулатів XIX ст. вже в новій якості. Постання тоталітарної імперії було закономірним результатом розвитку російської історії.

Якщо визначати український контекст розвитку більшовицької концепції федералізму, то є очевидним факт цілеспрямованого курсу на включення соціалістичної і радянської України

до складу великого федеративного союзу на постімперському просторі Росії. Фактично крапку у виборі форми державних відносин поставили рішення Всеукраїнського з'їзду Рад, що відбувався у Харкові 16–20 травня 1920 р. За його підсумками було ухвалено знакову резолюцію «Про державні взаємини між УСРР і РСФРР». У тексті цього рішення зазначалося, що «УСРР зберігаючи свою самостійну державну конституцію, є член Всеросійської соціалістичної федеративної радянської республіки»³⁶. Тобто УСРР, зберігаючи певну державність, стає частиною Всеросійської федерації. Більшовики відмовилися від практики організації держави за конфедеративним принципом, планомірно підводячи основи для унітарної форми. Федералістський принцип залишався в політичній доктрині більшовизму більше за інерцією революції, коли були очевидними факти розвитку національного руху багатьох народів колишньої імперії Романових. Декларуючи федералістські гасла, більшовики прагнули відродити Росію в колишніх кордонах. Відомий теоретик федералізму Деніел Елейзер зазначав: «У ХХ столітті (початок цього процесу належить Жовтневій революції в Росії) деякі тоталітарні режими, прагнучи укріпити свою владу, скористалися тим, що вони називали федералізмом, надавши мінімально необхідний рівень культурної автономії етнічним групам, що проживають на їх території»³⁷. І тільки досить обережно можна стверджувати про щирість більшовиків щодо розбудови дійсно рівноправного федеративного союзу держав. Напевно, що рядові члени цієї партії сповідували такі принципи та ідеали, але в умовах російського історичного процесу такий правовий варіант розвитку виявився фікцією.

Більшовицький досвід конструювання соціалістичної федерації викликав переорієнтацію історичного дискурсу, котрий направлений на з'ясування питання, чи є дійсні підстави розглядати подібні конструкції в рамках тоталітарних і модернізаційних систем як федералістські. Тому під час створення конституції федералізм як політичне та юридичне поняття не мав ніякого державотворчого смислу. Федералізм фігурував у

назві радянської держави. Він сприймався як принцип «співіснування націй». Однак на практиці став головним способом відновлення централізму влади, що в підсумку виражалось новим постановням імперії.

Ще з часів Просвітництва склалося, що за своєю суттю федералізм виражається як засіб зміцнення демократичного республіканізму, що передбачав механізм розділення властей, формування влади на засаді принципу «стримування й противаг». На цій основі більшовизмом первинно було витворено федерацію, котра вкладається у вищезазначені параметри, однак його закономірна трансформація в тоталітарний режим, невід'ємною рисою якого стало неприйняття розділення властей і диктаторська суть, не дозволяє більшовицькій державі бути достовірно федералістською. При цьому виявляється, що дія федералізму, який був фікцією, додає певного роду інституційну силу місцевим етнічно-територіальним інтересам, дозволяючи їм зберігатися хоч би в обмеженому вигляді. Історичний дискурс більшовизму дозволив визначити українську історичну перспективу в «короткому ХХ ст.»

Поза сумнівом також, що федералізм, як парадигма історичної перспективи й суспільна практика, втілюється в конституціях та інститутах, структурах і функціях, але кінець кінцем мають значення саме взаємовідношення, котрі складаються в середині певної ідеологічної системи. Більшовизм виявився тріумфатором на тілі федералізму, обґрунтованого українською політичною думкою «довгого ХІХ ст.». Його перемога в Українській революції 1917–1921 рр. ознаменувала виникнення нової цивілізації³⁸. Нове суспільство відображало закономірний і вірогідний розвиток модерних явищ політичного облаштування держави, в основі якої лежав інтерес класу. Федералізм був вдало прилаштований до комуністичної державності, у майбутньому, зігравши ключову роль у появі міфу про єдиний «радянський народ». При цьому роль нації девальвувалася на рівні структур держави, суперечачи самій природі влади та історичній суті й досвіду українського федералізму.

¹ Szporluk Roman, *Lenin, «Great Russia», and Ukraine* // Harvard Ukrainian Studies, Vol. 28. — nos. 1–4, 2006. — P. 611–626.

² Ibid. — p. 617.

³ Див.: *Плохий С.* Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського. — К., 2011. — 599 с.

⁴ *Нагорна Л.* Реінкарнація імперії у наукових дискурсах: криза територіальних типологізацій чи геополітичний синдром? // Регіональна історія України. — Вип. 4. — К., 2010. — С. 108.

⁵ *Маркс К.* 18 брюмера Луи Бонапарта // Електронний ресурс: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/marx_18.php. Дата відвідування: 10.10.2011.

⁶ *Бродель Ф.* Грамматика цивілізацій. — Москва, 2009. — С. 515.

⁷ *Бердяев Н. А.* Истоки и смысл русского коммунизма. — Москва, 1990. — С. 99.

⁸ *Бродель Ф.* Указ. соч. — С. 524.

⁹ *Решт О. П.* Більшовизм і українська революція 1917–1921 рр. Спроба визначення характеру і динаміка соціальних процесів // *Решт О. П.* Перечитуючи написане. — К., 2005. — С. 18.

¹⁰ *Тойнбі А.* Дослідження історії. — Т. 1. — К., 1995. — С. 208.

¹¹ *Вулф Л.* Винайдення Східної Європи: Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва — К., 2009. — 592 с.

¹² *Тойнбі А.* Вказ. праця. — С. 208.

¹³ Там само.

¹⁴ Див.: *Бердяев Н. А.* Указ. соч.

¹⁵ *Тойнбі А.* Вказ. праця. — С. 209.

¹⁶ *Кутуєв П.* Час і суспільна модернізація: випадок ленінізму // *Кутуєв П.* Подорож на Захід: переОРІЄНТация сучасного соціологічного дискурсу. — К., 2009. — С. 195.

¹⁷ Про селянську природу українського народу/модерної нації писали практично всі українські інтелектуали ХІХ — початку ХХ ст. Найбільш показовими у цьому відношенні є народницькі підходи М. Грушевського, який у своїй політичній публіцистиці приділяв

значну увагу цій сутності українського суспільства і обґрунтував його соціалістичні орієнтації: *Грушевський М.* Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання // *Борітеся — поборете!* — Відень, 1920. — № 1. — С. 1–54; *Його ж.* На село! // *Борітеся — поборете!* — Відень, 1920. — № 4. — С. 1 — 24; *Його ж.* Панської України не збудувати! // *Громадський Голос.* Львів. — 17 листопада 1923. — Ч. 41. — С. 1–4.

¹⁸ *Кутуєв П.* Вказ. праця. — С. 195–196.

¹⁹ Там само. — С. 196.

²⁰ *Шпорлюк Р.* Комунізм і націоналізм. Карл Маркс проти Фрідріха Ліста. — К., 1999. — С. 397.

²¹ *Реснт О. П.* Більшовизм і українська революція 1917–1921 рр. Спроба визначення характеру і динаміка соціальних процесів. — С. 23.

²² *Ахизер А. С.* Россия: критика исторического опыта (Социкультурная динамика России). — Т. 1. — Новосибирск, 1997. — С. 375.

²³ Там же. — С. 377.

²⁴ *Реснт О.* Україна XIX–XX століть. Роздуми і студії історика. — С. 341.

²⁵ *Валлерстайн И.* Конец знакомого мира: Социология XXI века. — Москва, 2003. — С. 20.

²⁶ *Суни Рональд.* Диалектика империи: Россия и Советский Союз // Новая имперская история постсоветского пространства. / Ред. И. Герасимов и др. — Казань, 2004. — С. 193.

²⁷ Ця тема знайшла досить детальне відображення в американській історіографії, яка обрала за головний критерій факт розпаду СРСР внаслідок активізації національних почуттів населення радянських республік в кінці 1980-х р. Логіка розвитку СРСР пояснюється інтернаціональною та антиросійською природою комуністичної ідеології, яка навіть в умовах радянського імперського простору не змогла подолати внутрішній «націоналізм». Див.: Szporluk Roman, *Lenin, «Great Russia», and Ukraine* // *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. 28. — nos. 1–4, 2006. — P. 611–626.; *Суни Рональд.* Диалектика империи: Россия и Советский Союз // Новая имперская история постсоветского пространства. / Ред. И. Герасимов и др. — Казань, 2004. — С. 163–196.

²⁸ *Грушевський М.* На порозі нової України: Гадки і мрії. — К., 1991. — С. 78.

²⁹ *Ленин В.И.* Собрание сочинений. — Т. 26. — Москва, 1961. — С. 323.

³⁰ *Стебницький П.* В пазурах доктринерства // *Стебницький П.* Вибрані твори. — К., 2009. — С. 54.

³¹ *Ленин В.И.* Собрание сочинений. — Т. 20. — Москва, 1961. — С. 411.

³² *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочинения. — Т. XVI. — Ч. II. — С. 110.

³³ *Ленин В.И.* Собрание сочинений. — Т. 19. — Москва, 1961. — С. 453.

³⁴ Там же. — Т. 26. — С. 434, 436.

³⁵ *Ленин В. И.* Собрание сочинений. — Т. 27. — Москва, 1962. — С. 130.

³⁶ Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. — Харків, 1932. — С. 73.

³⁷ *Элейзер Д. Дж.* Сравнительный федерализм // Електронний ресурс: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Hrestom/55.php. Дата відвідування: 06.09.2011.

³⁸ *Реснт О. П.* Большевизм і українська революція 1917–1921 рр... — С. 36.